

Demeter M. Attila

Hannah Arendt és a közvetlen demokrácia problémája

Arendt *A forradalom*¹ című művének utolsó lapjain nagy ívű elképzelést vázol egy olyan demokratikus modellről, amely többlépcsős, participatív szerkezete révén képes lenne a képviseleti elv működtetése révén természetesen előálló „demokratikus deficitet” kiküszöbölni. A képviseleti demokráciában óhatatlanul előálló demokratikus deficitről több munkájában is beszél, így a töredékes formában ránk maradt, később *Mi a politika?*² címmel megjelentetett írásában is.

A participatív demokrácia lehetőségeire vonatkozó reflexióiban két dolog is figyelemre méltó. Egyfelől megpróbálja elképzeléseit az amerikai köztársaság alapításától datálható „republikánus” gondolati hagyományba illeszteni – ezt a célt szolgálják a Jeffersonra történő sűrű utalások. Másfelől a participatív demokratikus modell jelenkori megfelelőit is igyekszik fellelni – ezeket a forradalmak során mintegy spontán módon létrejövő „tanácsokban” (munkástanácsok, lakóhelyi tanácsok stb.) látja. Ez utóbbi szempont indokolja azt, hogy az említett modell miért éppen a forradalomról szóló munkájában kerül kimunkálásra, és azt is magyarázza, hogy miért tér ki ugyanitt Arendt viszonylagos részletességgel az ’56-os magyar forradalom vonatkozó fejleményeinek ismertetésére. Ellentétben azonban Bibó Istvánnal, akinek a forradalmi szervezetek szerepe ugyancsak felkeltette az érdeklődését (erről tanúskodik *A pártok és a forradalmi szervezetek viszonyáról*³ írott gondolat-töredéke), de aki meglehetősen szkeptikusan viszonyult a forradalmi szervezetek hatékonyságához az államvezetés terén, Arendt a tanácsokban a pártok hiteles és tartós alternatíváit látta.

Mindez azt az elméleti problémát veti fel, hogy mennyiben lehet életképes participatív demokratikus modellt működtetni a többmillió köztársaságokban, illetve hogyan lehet a képviseleti demokráciában óhatatlanul előálló demokratikus deficitet kiküszöbölni vagy korrigálni. A kérdés különös aktualitását az adja, hogy egész Európában, mi több világszerte terjedőben vannak azok a participatív demokratikus eljárások, fórumok és mechanizmusok, amelyek a lakosság szélesebb rétegeinek közvetlen részvételét kívánják biztosítani a demokratikus döntéshozatalban.⁴ Ugyanakkor a kérdésnek ma már komoly historikuma van, hiszen több mint kétszáz esztendővel ezelőtt, az amerikai köztársaság alapításának idején ez volt talán a legfontosabb vitatéma republikánusok és föderalisták között. Viszonylag kevésbé ismert tény, hogy a republikánus/demokrata gondolati hagyomány a köztársasági alkotmány elfogadásával és a föderáció létrejöttével sem enyészett el, hiszen a gondolatot később olyan nagy nevű filozófusok karolták fel, mint az Amerikába látogató Tocqueville vagy később John Dewey, és olyan

Demeter M. Attila (1972) – filozófus, egyetemi adjunktus, BBTE, Kolozsvár, demeter_attila@yahoo.com

¹Lásd Arendt, Hannah: *A forradalom*. Bp. 1991.

²Lásd Arendt, Hannah: *Mi a politika?* = Uő: *A sivatag és az oázisok*. Bp. 2002., 29–30.

³Lásd Bibó István: *A pártok és a forradalmi szervezetek viszonyáról*. = Uő: *Válogatott tanulmányok*. Bp. 1990. 197–204.

⁴Lásd Németországban vagy az Egyesült Államokban az ún. „átlampolgári tanács”-okat (citizens’ jury), Dániában a „konszenzuskonferencia”, illetve a „szavazókonferencia” intézményeit stb.

politikai mozgalmak tették magukévá, mint a populistáké vagy a demokratáké. A 20. század végén pedig olyan filozófusok szegődtek híveikül, mint Michael Walzer vagy Michael Sandel. Dolgozatomban elsősorban arra teszek kísérletet, hogy ennek a gondolati hagyománynak a főbb érveit bemutassam, illetve Walzer és Sandel kapcsán aktualitásukat is megvizsgáljam.

A demokratikus kormányzat legitimitásának és optimális formájának kérdése történelmi szempontból a 18. század második felében tett szert döntő politikai jelentőségre, s ezt a jelentőségét a 19. század folyamán, a monarchiáról a köztársasági kormányformára való átmenet idején az európai kontinensen mindvégig megőrizte. A 18. századi Európában a kérdés legnagyobb hatású forradalmi teoretikusa, mint köztudott, Rousseau volt, az amerikai gyarmatokon viszont az angol származású Thomas Paine. A *Common Sense* című 1776-os röpiratában Paine elismeri a társadalom önszerveződő képességét, következőképpen mindenfajta kormányzat legitimitását vitatja: „A társadalmat – mondja – az igényeink hozzák létre, a kormányzatot viszont a hibáink. Az előbbi *pozitív* módon segíti elő boldogságunkat, azáltal, hogy egyesíti érzelmeinket, az utóbbi viszont *negatív* módon, azáltal hogy kordában tartja a hibáinkat. Az egyik az együttműködést szorgalmazza, a másik megoszt. Az első óv, a második büntet. A társadalom mindig áldás, a kormányzat viszont legjobb állapotában is csupán egy szükséges rossz – a legrosszabb formájában pedig elviselhetetlen rossz.”⁵ A kormányzat szükséges rossz, mondja tehát Paine, a társadalom azonban minden helyzetben áldás.

Sem Paine, sem az amerikai alkotmányozók nem voltak azonban annyira optimisták az emberi természettel kapcsolatban, hogy a kormányzat szükségtelenségének jámbor anarchista gondolatára jutottak volna. Épp ellenkezőleg. Azt gondolták, hogy még a demokratikus társadalmi rend sem nélkülözheti az uralmi tényezőt, s ez a meggyőződésük közvetlen összefüggésben állt az emberi természetről vallott nézeteikkel. James Madison, az Egyesült Államok majdani, negyedik elnöke 1788. február 6-án például a következőket írta: „De mi vetne rosszabb fényt az emberi természetre, mint a kormányzat pusztá léte? Ha az emberek angyalok volnának, nem kellene kormányozni őket. S ha az embereket angyalok kormányoznák, a kormányzatot sem belülről, sem kívülről nem kellene ellenőrizni. Az olyan kormányzati rendszer kialakításában, amelyben emberek igazgatnak embereket, a nagy nehézség a következő: először képessé kell tenni a kormányzatot arra, hogy irányítsa és ellenőrizze a kormányzottakat; másodsor rá kell kényszeríteni, hogy ellenőrizze saját magát. A néptől való függés kétségkívül a kormányzat első számú ellenőre, de a tapasztalat arra tanította az emberiséget, hogy szükség van kiegészítő óvintézkedésekre is.”⁶ Madison tehát – Rousseau-val ellentétben – a politikát nem az egyenlők egymással való hatalommentes kapcsolatának, hanem kormányzók és kormányzottak hatalmi természetű viszonyának tekintette, anélkül azonban, hogy kizárta volna ennek a viszonynak a demokratikus jellegét. Javasatait tehát a hatalom ellenőrizhetőségére, vagyis *megosztására* építette.

*

És máris ott vagyunk annál a kérdésnél, ami talán a leginkább foglalkoztatta az amerikai alkotmányozókat, a modern demokrácia elméletének megalkotóit: lehetséges-e olyan

⁵ Paine, Thomas: *Common Sense. Addressed to the Inhabitants of America* (1776). Baltimore.

⁶ Hamilton, Alexander – Madison, James – Jay, John: *A föderalista*. Bp. 1998. 381.

kormányzat, amelyben egyenlők vezetnek egyenlőket, és hogyan lehet a demokratikus hatalom túlkapasait kiküszöbölni, ha a kormányzottak nem lehetnek mindahányan egyszerre részei a központi hatalomnak. Tulajdonképpen a kérdés második fele volt a lényeges, hiszen az antik példa azt bizonyította, hogy demokrácia, participatív formájában legalábbis, lehetséges. Alkalmazható-e azonban a modern viszonyok között? A kérdésre a legtöbb korabeli kontinentális szerző nemleges választ adott, mert a közvetlen részvétel gyakorlatát nem tartották megvalósíthatónak a korabeli Európa többmilliós államaiban. Így például Joseph de Maistre, a francia forradalom kortársa és konok bírálója, 1797-ben azt írta, hogy „egy nagy és osztatlan köztársaság lehetetlenség”, s ha a franciák mégis hisznek a „huszonnégymillió polgár köztársaságában”, akkor az csak azért van, mert „semmi sem gátol meg bennünket abban, hogy olyasmiről ábrándozunk, amit soha nem láttunk”. Kétség sem férhet hozzá azonban, teszi hozzá rögtön, hogy „egy nagy és szabad nemzet köztársasági kormányzat alatt élni képtelen”.⁷

Ezzel szemben az akkoriban szintén Franciaországban tartózkodó Thomas Paine már az amerikai tapasztalatokat szólatatja meg. Az „eredeti, egyszerű demokrácia” – írta 1792-ben – valóban „képtelen a növekedésre”, mégpedig elsősorban „formájának alkalmatlansága” miatt.⁸ Ezért van aztán az, mondja, hogy az ókor minden demokráciája a népesség növekedése miatt idővel monarchiává „nyomorodott”.⁹ Paine viszont ismerte a *képviselet* jelentőségét. Az amerikai szóhasználatot követve különbséget tett demokrácia és köztársaság között: demokrácia a modern korban nem lehetséges ugyan, gondolta, köztársaság ellenben igen, mert ez a képviselet elvén nyugszik.

Nem mintha a modern európai szerzők nem ismerték volna a képviselet fogalmát, vagy legalábbis ne sejtették volna meg a jelentőségét. Tudvalevő, hogy már Montesquieu is javasolta a kortársaknak a képviseleti rendszert, éspedig éppen republikánus meggyőződésektől indítva. Ő úgy gondolta, hogy szabad államban minden „szabad lelkű embernek” magának kell kormányoznia magát, s ezért „a nép egészét kell hogy illesse a törvényhozó hatalom”. Lévén azonban, hogy ez „nagy államokban keresztülvihetetlen”, és kis államokban is „sok hátránnyal jár”, a népnek „a maga képviselői útján kell megtennie mindazt, amit maga nem tud megtenni”. A képviselőknek „nagy előnye” ugyanis az, gondolta, hogy „az ügyeket meg tudják vitatni”; „a nép” erre egyáltalán „nem alkalmas”, és „ez a demokráciának egyik hátránya”.¹⁰

Figyelemre méltó, hogy mennyire visszhang nélkül maradtak Montesquieu eszméi a 18. századi Franciaországban.¹¹ És legalább ennyire figyelemre méltó az is, hogy milyen látványos karriert futottak be Amerikában és különösen az amerikai *forradalomban*. Mindazt, amit a képviseletről mond, a föderalisták s főként James Madison fejlesztik tökélyre. „A tiszta demokrácia – írja Madison 1787. november 22-én közzétett cikkében –, amin olyan társadalmat értek, amelynek kevés állampolgára van, és ezek összegyűlnek, hogy személyesen gyakorolják a kormányzást”, két szempontból sem lesz megfelelő az „amerikai nemzet” számára.¹²

⁷ Maistre, Joseph de: *Considérations sur la France*. Paris 1988. 55.

⁸ Paine, Thomas: *Az ember jogai*. Bp. 1995. 151.

⁹ Uo. 148.

¹⁰ Montesquieu: *A törvények szelleméről*. Bp. 2000. 251–252.

¹¹ Bár voltak hívei az Alkotmányozó Nemzetgyűlésben, az olyanok, mint például az ügyvéd Jean Joseph Mounier, aki az angol típusú, Montesquieu által is ideálisnak tartott alkotmányos monarchia létrehozását remélte a forradalomtól.

¹² Hamilton, Alexander – Madison, James – Jay, John: *i.m.* 96.

Először is, mint tudjuk, az emberi vélemények, érdekek és képességek eltérőek, s ha „a kormányzat első számú célja” valóban „ezeknek a képességeknek a védelme”, akkor be kell látnunk, hogy a demokratikus kormányzat alkalmatlan erre.¹³ A tiszta demokráciában majdnem minden esetben „közös érzelmek vagy érdekek” mozgatja a többséget; az „akadálytalan érintkezés” és „összehangoltság” a kormányzati forma velejárója. Emiatt azonban semmi sem áll útjában annak, hogy „a gyengébb csoportot” vagy „könnyen sebezhető személyt” feláldozzák. Következésképpen az ilyen demokráciák mindig is a „zűrzavar és a torzskaldóság” panorámáját nyújtották, mindig is „összeegyeztethetetlenek voltak a személyi biztonsággal vagy a szilárd tulajdonjoggal”, és általában „éppoly rövid volt az életük, mint amilyen erőszakos a haláluk”.¹⁴

Másrészt viszont – ez volt legalábbis Madison meggyőződése – az Egyesült Államok egyszerűen túl nagy kiterjedésű a demokráciához. Éppen ezért, mondta, demokrácia helyett a köztársasági¹⁵ kormányzati formát kell előnyben részesíteni Amerikában. „A köztársaság, vagyis a népképviselőken alapuló rendszer egészen más perspektívát kínál”, egyrészt, mivel „a kormányzást a nép megválasztotta csekély számú képviselőre” bízta, másrészt pedig, mert „a köztársaság polgárainak létszáma és területének kiterjedése nagyobb lehet”.¹⁶ Ellentétben ugyanis a demokráciával, amelynek lehetővé kell tennie, hogy a legtávolabb lakó polgárok is annyiszor gyűljenek össze, ahányszor csak közéleti szerepük megkívánja, a köztársaság „természetes határainak” csupán azt kell lehetővé tenniük, hogy „a nép képviselői annyiszor találkozzanak, ahányszor a közügyek intézése megköveteli”.¹⁷ „Magától értetődik”, mondja Madison, hogy más kormányzati forma össze sem egyeztethető „az amerikai nép szellemiségével” s egyáltalán azzal a „szabadság minden hívét átható tiszteletre méltó eltökéltséggel”, hogy „politikai kísérleteinket az emberek önkormányzati képességére alapozzuk”.¹⁸ Ilyen szempontból ugyan való igaz, hogy Európa érdeme volt ennek a „nagyserű kormányzati gépezetnek” a felfedezése, amelynek segítségével „a lehető legnagyobb politikai közösség” akarata összpontosítható és irányítható „a közjó” igényelte célokra, ámde Amerika érdeme, hogy ezt a felfedezést „a vegytiszta és kiterjedt” köztársaságok alapjává tette.¹⁹

És elmondhatjuk, hogy Európa valóban nem szerette ezt a „kormányzati gépezetet”. Az olyan ultramontán katolikusok, mint de Maistre, azért nem szerették, mert ultramontánok voltak, a jakobinusok pedig azért nem szerették, mert Rousseau sem szerette. Rousseau pedig azért nem szerette, mert gyűlölte a pártosodást, ami pedig a képviselői rendszernek elkerülhetetlen

¹³Uo. 93. Aligha olvashatjuk szebb – egyszerre szkeptikus és reményteli – dicséretét az emberi sokféleségnek: „Amíg csak esendő lesz az emberi ész – és ameddig az embernek meglesz a lehetősége, hogy annak alapján cselekedjék –, addig egymástól eltérő vélemények fognak kialakulni. Míndaddig, amíg összefüggés áll fenn az emberi ész és az emberi önzés között, az ember nézetei és érzelmei kölcsönösen hatni fognak egymásra, és az előbbihez óhatatlanul hozzátapad az utóbbi. Az emberi képességek különbözősége, amelyből a tulajdonjog származik, leküzdhetetlen akadály a érdekek egyöntetőségének.”

¹⁴Uo. 96.

¹⁵A két fogalmat ennyire markánsan Európában majd csak Immanuel Kant fogja szembeállítani egymással. Az 1780-as évek Európájában a szóhasználat még meglehetősen zavaros volt. Madison is megemlíti, hogy Európában „a nevek összecserélése megkönnyítette, hogy a köztársaságra alkalmazzák azokat az észrevételeket, amelyek csupán a demokráciára vonatkoznak, így egyebek között azt a megjegyzést, hogy csak kevés számú és kis területen lakó ember valósíthatja meg”. Uo. 118.

¹⁶Uo. 97.

¹⁷Uo. 119.

¹⁸Uo. 282.

¹⁹Uo. 119.

velejárója. A pártosodásnak és az érdekelletéteknek egyébként az amerikaiak sem örültek, de belátták elkerülhetetlenségüket. Úgy gondolták, hogy az érdekelletét az emberek szabadságának velejárója, s orvoslásának csak két módja lehetséges. Vagy meg kell szüntetni okait, vagy pedig úrrá kell lenni a hatásain. Az okokat megszüntetni pedig, vélték, megint csak kétféleképpen lehet. Vagy felszámoljuk a szabadságot, vagy pedig úgy intézzük, hogy „mindegyik polgárnak azonos nézetei, érzelmei és érdekei legyenek”. Az első „gyógymód”, mondták, „rosszabb, mint maga a betegség”, ráadásul „ostoba” is, a második pedig „keresztülvihetetlen”.²⁰ Nem marad más lehetőség, mint olyan kormányzati rendszerben gondolkodni, amelyet a pártosodás nem feszít szét, azaz magukat az érdekelletéteket is politikai rendszerünk alkotóelemeivé tenni. És ezt csak a köztársasági államforma engedi meg, amelyben a kormányzat elsődleges célja éppen az érdekek sokféleségének s az ész sajnálatos, de minden korban tapasztalható „esendőségének” a védelme.

A 18. század végének két nagy hatású forradalma, különösen a francia forradalom, sajátos formában, azonban mégiscsak felvetette a közvetlen demokrácia gyakorlatának lehetőségét, s ebben a későbbi forradalmak, így például az 1956-os magyar forradalom is követte példáját: tudniillik kialakított egyféle tanácsrendszert. Azáltal, hogy létrehozta a községi tanácsok, népi társaságok (*sociétés populaires*), klubok országos hálózatát, s hogy a felfokozott politikai tudatállapotú polgárokat ezek révén aktivizálta, és bevonta az országos politikai ügyek intézésébe, a francia forradalom valójában a közvetlen demokrácia rendszerét újította fel, még akkor is, ha ezek a testületek aztán a Konventtel folytatott hatalmi harcukban, hasonlóan a Párizsi Kommunához, végső soron alulmaradtak.

Bárhogyan álljon is a helyzet, tény, hogy az olyan vigasztalan 20. századi republikánus szerzők, mint maga Arendt is, hajlamosak voltak a népi társaságokban és általában a tanácsrendszerben a kormányzás régi-új formáját és nem utolsósorban a képviselőnek és a pártok útján való kormányzásnak a hiteles alternatíváját látni. A tanácsok, mondja Arendt, ellentétben a parlamentáris kormányzással, „átszeltek minden pártok közötti határvonalat”, „hogy a különböző pártok tagjai egymás mellett ültek”, s ezért úgymond „a szabadság”, a szabad és közvetlen véleménycsere fórumai voltak,²¹ afféle „elemi köztársaságok”,²² amelyek a szabad véleményalkotás és közvetlen véleménycsere révén hozták politikai határozataikat.

De minthogy Arendt igen szép szavakkal ecseteli az '56-os magyarországi eseményeket, amikor a „lakóhelyi tanácsok” és az „utcán együtt harcoló” írók, művészek, diákok és munkások „forradalmi tanácsai”, ezek „a független és rendkívül eltérő szervek” spontán módon egy olyan országos „koordinációs és integrációs” folyamatot indítottak el, amely végső soron „regionális vagy szakmai” szervezeteket alakított ki, amelyekből végül „küldötteket lehetett választani, akik az egész országot képviselték”,²³ idézzük fel mégis Bibó Istvánnak ötven évvel ezelőtt, 1956 decembere és 1957 februárja között fogant gondolatait, akit Arendt sem vádolhatna „hamis realizmussal”. Bibó egyáltalán nem úgy néz a tanácsokra, mint ha „romantikus álmok volnának”²⁴ – elismeri a jelentőségüket. De az '56-os kormány tagjaként úgy látta, hogy

²⁰ Uo. 92–93.

²¹ Arendt, Hannah: *A forradalom*. 343–344.

²² Uo. 350.

²³ Uo. 349–350.

²⁴ Uo. 345.

szerepük – rendkívüli forradalmi jelentőségük dacára – csupán időszakos, s hogy békeidőben nem képezhetik a parlamentáris kormányzás meggyőző alternatíváját. Éppen ezért arra az álláspontra helyezkedett (és ennek a meggyőződésének több ízben is hangot adott), hogy „a pártokban kifejeződő szabad véleményalakulást” semmiféle más „tömegszervezet” vagy „érdekképviselet alapján való államszervezés” nem pótolhatja. Ezek a szervezetek ugyan „hatalmasak tudnak lenni” kritikus történelmi pillanatokban, mert a legkönnyebben tudnak mozgásba hozni nagy tömegeket, a mindennapi békés politikai életben azonban „óhatatlanul leszűkülnek a saját körükre”, s ez azt eredményezi, hogy „tagjaik elszoknak az országos politikai életben való közvetlen állásfoglalástól”. A modern demokrácia alapvető tétele az, állítja Bibó erős meggyőződéssel, hogy minden „épelméjű felnőtt ember”, ha szakszerű vagy tudományos kérdésekben nem is lehet illetékes, igenis „illetékes, jogosult és köteles” mind a közösségi élet bizonyos alapvető kérdéseiben, mind pedig „az őt legjobban érdeklő közösségi szükségletek” kérdéseiben „véleménnyel bírni”, és véleményt nyilvánítani, „ennek pedig más módját”, mint a „többpártrendszeren alapuló országos választásokat”, eddig még „nem találták ki”.²⁵

Mindazonáltal a pártrendszer hatékonyságát a 20. században sokan megkérdőjelezték – többek között (vagy mindenekelelt) maga Arendt is. A legszembetűnőbb érv a képviseleti elvvel szemben, mondja Arendt, hogy éppen azok nem hittek benne soha, akiket az állítólagos demokratikus hatalomnak képviselnie kellett volna. Vagyis maga a nép. Évszázados az a makacs népi hit, hogy a belpolitika tulajdonképpen nem egyéb, mint „csalásból és hazugságból, hitvány érdekekből és még hitványabb ideológiákból szőtt szövet”.²⁶ A pártpolitika nemigen ad módot arra, hogy a polgárok a közügyek résztvevőivé váljanak, s legfőnnebb annyit biztosít számukra, hogy bizonyos mértékig ellenőrizni tudják azokat, akik kormányoznak. És az is tény, hogy a választók „véleménye” nem *képviselhető* a maga *teljességében*, s ezért semmi remény nincs arra, hogy mindenki véleménye egyformán számításba vétessen a modern képviseleti politikában.²⁷ „A polgár legfőnnebb annyit remélhet: »képviselik«, ám nyilvánvaló, hogy csupán a választók érdekét vagy jólétét lehet delegálni vagy képviselni, cselekedeteik és véleményeik nem képviselhetők. Ebben a rendszerben nem lehet megállapítani, mi az emberek véleménye, azon egyszerű oknál fogva, hogy nem létezik. A vélemények nyílt eszmecsere és vita során alakulnak ki, s ahol nincs alkalom vélemények kialakítására, ott létezhetnek hangulatok – tömeghangulatok és egyéni hangulatok, melyek nem kevésbé ingatagok és megbízhatatlanok, mint az előbbieik –, de nem létezhet vélemény. Ezért a legtöbb, amire a képviselő vállalkozhat, hogy azt teszi, amit a választói tennének, ha lehetőségük lenne a cselekvésre. Ez nem vonatkozik az érdekekkel és a jóléttel kapcsolatos kérdésekre, ezeket ugyanis objektíven meg lehet állapítani, s esetükben a cselekvés szükségessége az érdekcsoportok közötti konfliktusokból adódik. A választók a nyomásgyakorló csoportokon, lobbikon és más eszközökön keresztül valóban képesek képviselőik

²⁵ Bibó István: *A pártok és a forradalmi szervezetek viszonyáról*. 201–202.

²⁶ Arendt, Hannah: *Mi a politika?* 29–30. „Hans Morgenthau egyszer némi türelmetlenséggel azt kérdezte Hannah Arendtől, hol helyezkedik el politikailag, s ezt a választ kapta: »Nem tudom, tényleg nem tudom, és soha nem is tudtam. A baloldal azt hiszi, konzervatív vagyok, a jobboldal azt, hogy baloldali vagyok, antikonzformista, vagy a jóisten tudja, mi még. És meg kell mondanom, hogy számomra ez teljesen közömbös.«” Idézi Finkielkraut, Alain = *A hálátlanság*. Bp. 2001. 123. Tény, hogy a következetesen végigvitt republikánus gondolat egy olyan államszervezési modellt vagy a politikai közösség olyan konstitúcióját eredményezi, amelyben a pártpolitikai, ideológiai különbségek fölöslegessé vagy szükségtelenné válnak.

²⁷ Arendt, Hannah: *A forradalom*. 352.

cselekedeteit érdekeik szerint befolyásolni, vagyis rá tudják kényszeríteni képviselőiket arra, hogy más választók érdekeinek és vágyainak rovására megvalósítsák kívánságaikat. Ezekben az esetekben a választó saját magánéletének és jólétének figyelembevételével cselekszik, s a hatalomnak az a maradványa, amely még a kezében van, inkább arra a nemtörődöm erőszakra hasonlít, amellyel a zsaroló kényszeríti engedelmességre az áldozatát, mint a közös cselekvésből és a közös mérlegelésből származó hatalomra. Bárhogy legyen is, sem általában a nép, sem konkrétan a politológusok nem hagynak sok kétséget afelől, hogy a pártokat – jelölési monopóliumuk miatt – nem lehet népi szervezetnek tekinteni, épp ellenkezőleg, a nép hatalmát korlátozó és ellenőrző roppant hatékony eszközök. Igaz az, hogy a képviseleti kormány valójában oligarchikus kormány lett, bár nem abban a klasszikus értelemben, hogy a kisebbség uralma volna a kisebbség érdekében. Az, amit ma demokráciának nevezünk, olyan kormányforma, amelyben a kisebbség uralkodik, állítólag legalábbis, a többség érdekében.²⁸

Régi félelem tehát, hogy a demokratikus hatalom a kormányzottak által nem ellenőrizhető, s ezért előbb-utóbb oligarchiába fordul. A demokratikus kontrollra nyilván elsősorban azért van szükség, mert a hatalom korrumpál, s az emberi természet korrumpálható – legalábbis valami ilyesmit szoktunk gondolni erről Lord Acton nyomán szabadon. A fő demokratikus gyanú tulajdonképpen napjainkban is az, hogy a politikai hatalom önös gazdasági érdekek kiszolgálója vagy előmozdítója. Figyelmesebben megvizsgálva viszont azt látjuk, hogy a demokráciában a korrupció veszélye alulról és nem felülről jön. Arendt írja, hogy „a korrupció és az elfajulás jóval veszélyesebbek egy egalitárius köztársaságban, mint bármilyen más kormányformában, s előfordulásuknak is itt nagyobb a valószínűsége”. „Egyszerűsítve a dolgot, ezek akkor alakulnak ki, ha a magánérdek behatol a politikai szférába, vagyis alulról és nem felülről jönnek. A politikai szféra korrumpálódása azért nem hagyja egy köztársaságban érintetlenül a népet, mert a köztársaság elvileg kizárja az uralkodók és alattvalók régi dichotómiáját.”²⁹ Az üzleti szféra folyamatosan növekvő expanziójának s a gazdasági növekedésnek a körülményei között a korrupció veszélye nagyobb valószínűséggel adódik a magánérdekből, mint a közhatalomból. S az a tény, hogy a magánérdek egyáltalán megjelenhet a politikában, már azt bizonyítja, hogy a demokratikus kontroll nem vagy nem eléggé hatékony.

A demokratikus kontrollra másfelől viszont azért is szükség van, mert korunk demokratikus rendszerei, eltérően a görög antikvitás hasonló rendszereitől, nem participatívak, s a képviseleti elv érvényesítése a közembertől távoli térbe helyezi a politikát. „Egy demokratikus államban – írta pár évtizede Michael Walzer – minden polgárnak politikai döntéseket kell hoznia. Nemcsak olyan döntést, hogy szavazzon-e vagy sem, hogy a demokratákat vagy a republikánusokat támogassa-e, hogy elmenjen-e egy gyűlésre vagy aláírjon-e egy petíciót. [...] A demokratikus kormány jellemző vonása, hogy a vezetők tapasztalatai nem idegenek az átlagpolgárokéitól. A polgár szerény képzelőerővel is behelyezheti magát választott képviselőjének szerepkörébe. Mivel ezt megteheti, és általában meg is teszi, abba bocsátkozik, amit én úgy neveznék, hogy... előre- és visszatekintő döntéshozás. [...] A behelyettesítő döntéshozást a tényleges döntéshozás követi.”³⁰ Nos, jómagam viszont úgy gondolom, hogy ez a tapasztalat jóval általánosabb lehetett az antikvitás demokráciáiban, mint a mai tömegdemokráciákban. A képviselet

²⁸ Uo. 352–353.

²⁹ Uo. 331.

³⁰ Walzer, Michael: *Political Decision-Making and Political Education*. = Richter, M. (ed.): *Political Theory and Political Education*. Princeton 1980., 159.

elvének működtetése igazolni látszik Rousseau alapvető félelmét egy új, demokratikus politikai elit kialakulásától. Valamit ebből már az amerikai forradalmárok és alapító atyák is megsejthettek, legalábbis erre utal – az elviekén túl – két fontos életrajzi adalék: mind Madison, mind pedig Paine átvedlettek föderalistából republikánussá (ez a mai demokrata párt elődje).

Reprezentativitás vagy participativitás klasszikus teoretikus kérdése tulajdonképpen a politikai lényegéhez vezet el bennünket, pontosabban ahhoz a kérdéshez, hogy micsoda is, lényegét tekintve, a politika. Ha igaza van Arendtnek abban, hogy a politikára vonatkozó nézeteink ma sem függetleníthetők teljes mértékben a görögség politikai tapasztalataitól, főként, mert „az emberek soha, sem azelőtt, sem azután nem tartották olyan becsben a politikai tevékenységet és nem ruházták fel olyan méltósággal azt a szférát, mint ők”,³¹ akkor nem tekinthetünk el attól a ténytől sem, hogy a klasszikus antikvitás a politika lényegét az egyenlők egymással folytatott szabad, vagyis kényszermentes beszélgetéseként fogta föl. A politika ebben a demokratikus összefüggésben tehát az egymással való beszélgetés művésze, és az is kétségtelen, hogy ezt a kritériumot a mai pártdemokráciák megint csak nem elégtik ki. Ahogyan a 19. században, a választójogi reformok nyomán, s az általános választójog instituálásával párhuzamosan megkezdődik a pártosodás folyamata, s a választók előre gyártott ideológiák mögé zárkoznak fel, majd a 20. század végére, az ideológiai különbségek lanygulásával s a tömegkommunikációs eszközök feltörésével a politika egyre erőteljesebben stílus, marketing, médiakampány kérdésévé, vagyis „áru” jellegűvé válik, úgy csökken az esélye annak, hogy a politika valóban vélemények egymással való szabad megmérettetése legyen.

Az oligarchiába forduló képvisleti demokrácia demokratikus alternatívája, a mai – a szó klasszikus vagy eredeti értelmében – republikánusnak nevezhető amerikai gondolkodók szerint ezért a hatalom leosztása, a helyi önkormányzatiság megerősítése, a patriotizmus felélesztése. Már Tocqueville felhívta ottjártakor a figyelmet a civil társulások szerepére az amerikai köztársaságban (ezeket Bobbio tévesen azonosítja a pártokkal, bár tagadhatatlan, hogy a pártok eredetileg valóban a civil társadalom hatékony nyomásgyakorló eszközei voltak³²), ugyanakkor figyelmeztetett a központosított, mindenre kiterjedő állami közigazgatásból a honszeretetre leselkedő veszélyekre is. Az amerikai patriotizmus legnagyobb ellensége, gondolta, a közigazgatási centralizáció lehet, amely „megfosztja erejétől azt a népet, amely azt elfogadja, mert szüntelenül gyengíti a közösségi szellemet”.³³ Több mint száz évvel később Arendt is hangot ad attól való félelmének, hogy a politikának az adminisztrációra és közigazgatásra, emberek kormányzásából „a dolgok igazgatására” való redukciója a despotizmus új, demokratikus formáját eredményezheti. Teljesen nyilvánvaló egyébként, hogy a hatalom adminisztratívává válása egyben a növekedését is jelenti, vagyis a helyi társulások szerepének s az egyéni kezdeményezés jelentőségének a csökkenését. Walzer szerint „az amerikai köztársaság ma nagyon különbözik attól, amit például Montesquieu és Rousseau leírtak”. „Hiányzik belőle a politikai összetartozás intenzív érzése, a közügyek iránti elkötelezettség, amit ezek a gondolkodók pedig [a köztársaság fenntartásához] elengedhetetlennek tartottak.”³⁴

³¹ Arendt, Hannah: *Mi a szabadság?* = *Uő: Múlt és jövő között*. Bp. 1995. 151–180, 163.

³² Lásd Bobbio, Norberto: *Democracy and Dictatorship*. Cambridge, 1997.

³³ Tocqueville, Alexis de: *A demokrácia Amerikában*. Bp. 1983. 87.

³⁴ Walzer, Michael: *Pluralism: A Political Perspective*. = Kymlicka, Will (ed.): *The Rights of Minority Cultures*. Oxford 1995. 139–154, 147.

Az államhatalom növekedése elsorvasztja a patriotizmust s a közösségi szolidaritást, és eredményét tekintve a politika „nacionalizálódásához” vezet. Az állam kiterjedt attribútumainál fogva immár köteles megerősíteni mindazt, amit az ilyen vagy olyan társadalmi, etnikai, faji közösségek vagy egyéb csoportosulások saját hagyományaik nevében követelnek. „Védi jogaikat nemcsak a külső leigázás vagy a belső, családi erőszak, hanem az üldöztetés, zaklatás, rágalmazás és diszkrimináció ellen is. Megünnepli a közösség amerikai múltjának ünnepeit, nemzeti ünnepnapokat állapít meg, műemlékeket és szobrokat emel, múzeumokat alapít és kiegészítő oktatási tananyagokat rendel meg. Annak érdekében, hogy fönntartsa közösségi identitásukat, adókat vet ki, s jó házigazdaként jóléti szolgáltatásokat nyújt. A modern állam nemzeti ügyé teszi a közösségi tevékenységet, s minél energikusabban teszi ezt, annál több adót vet ki, annál több szolgáltatást nyújt, s annál elképzelhetetlenebbé válik az egyes csoportok számára, hogy autonóm módon cselekedjenek. Az állam jóléti szolgáltatásai aláássák az egyéni filantrópiát, egyre nehezebbé teszik a magán- és egyházi iskolák fenntartását, és erodálják a kulturális intézmények erejét.”³⁵ Mindez, mondja Walzer, láthatóan az amerikai polgár politikai éthoszának hanyatlását eredményezi.

Ugyanennek a polgári ethosznak a látható sorvadása az, ami évekkel később Michael Sandelt is a közigazgatási téren egyre inkább központosító amerikai szövetségi köztársasági politika bírálóira indítja, a Rooseveltt-féle New Deal politikai következményeinek elutasítására s arra, hogy meghirdesse a helyi kisközösségek önkormányzatának eszméjéhez való visszatérést s a központosított állami gazdaság- és szociálpolitika temperálásának szükségességét, az állami szolgáltatások részleges föladásával. „A procedurális köztársaság története – írja –, bizonyos értelemben visszanyúlik az amerikai köztársaság megalapításának idejébe, központi jelentőségű drámája azonban a századforduló [vagyis az 1900-as évek] táján kezdett kibontakozni. Amikor a decentralizált gazdaságot nemzeti piacok és nagyvállalatok váltották fel, a korai amerikai állam decentralizált politikai formái is elavultnak tunktek. Hogy a demokrácia fennmaradhasson, a gazdasági hatalom koncentrációjával a politikai hatalom koncentrációját kellett szembeállítani.³⁶ A progresszívek azonban – legalábbis némelyikük – úgy vélték, hogy a demokrácia sikere nem pusztán a kormányzat centralizációját követeli meg, hanem a politika nacionalizálását is. A politikai közösség elsődleges formáját nemzeti szinten kell újraalkotni. Herbert Croly szemében – 1909-ben – »az amerikai politikai, gazdasági és társadalmi élet nacionalizálása lényeges formaadó és megvilágító erejű átalakulás«. Csak akkor lesz belőlünk igazi demokrácia, ha »közelebb kerülünk a nemzeti léthez [...] a gondolkodás, az intézmények és a szellemiség szintjén«. A nacionalizálás e tervét azután a New Deal hajtotta végre, de a nemzet fogalmának felkarolása döntő szakítást jelentett az amerikai demokratikus hagyománnyal. Az amerikai politikai vitákban a demokrácia pártja Jeffersontól a populistákig³⁷ lényegében a vidék, a decentralizált hatalom, a kisváros és a kisvárosi Amerika pártja volt. Velük szemben állt fel a nemzet pártja – először a föderalisták, azután a whigek, végül Lincoln republikánusai –,

³⁵ Uo. 148–149.

³⁶ Lásd az „első” (Theodor) Rooseveltt elnök igyekezetét a trösztök megrendszabályozására. Ugyancsak ő alapította később a progresszív pártot.

³⁷ A Populista Párt (The Populist Party vagy The People’s Party) az 1800-as évek legvégén alakult, 1892 és 1896 között volt a legnagyobb a támogatottsága. A farmerek, kisiparosok érdekeit védelmezte, a nemzeti bankok eltörlését, adócsökkentést, a szenátorok közvetlen megválasztását, nyolcórás munkanapot követelt. A populisták egy része 1896 után beolvadt a Demokrata Pártba, más részüket felszívta a későbbi Progresszív Párt. Követeléseikből azonban sok minden megvalósult, ezek egy része (például a farmerek állami támogatása) éppen a New Deal idején.

az a párt, amely az unió megszilárdításáért emelt szót. A New Deal történeti vívmánya tehát az volt, hogy egyetlen pártban és politikai programban egyesítette – Samuel Beer kifejezésével – »a liberalizmust és a nemzeti gondolatot«. A mi szempontunkból az a lényeges ebben, hogy a huszadik században a liberalizmus békét kötött a központosított hatalommal. Azt azonban kezdettől fogva látták, hogy a béke feltételei között szerepel a nemzeti közösség erős érzése, amely erkölcsileg és politikailag alátámasztja a modern ipari rend kiterjedt kapcsolatait. Ha nem lehetséges többé a demokratikus közösségek kicsi, erényes köztársasága, akkor a demokrácia csak a nemzeti köztársaságba vetheti reményét. [...] Ez a vállalkozás megbukott.³⁸

Sandel tehát láthatóan úgy gondolja, hogy a politika nacionalizálásának projektumát a gazdasági hatalom koncentrációja nem igazolja (jóllehet megköveteli vagy megkövetelheti a *politikai* centralizációt), különben is a program – nagyban újraalkotni az erényes politikai közösséget – megbukott. Az amerikai köztársaság nem lett olyan köztársaság, amely a közösségi érzést és a honpolgári lojalitást táplálni tudná, a közjó politikáját felváltotta a jog politikája, a demokráciát pedig a procedurális köztársaság. Míg a korai amerikai köztársaságban a szabadság a demokratikus intézmények funkcióját s a leosztott hatalomban való részvételt jelentette, ma a szabadság a magánélet elvileg politikamentes terébe való visszahúzódást jelenti. Valójában azonban a 20. századi jóléti politika a polgároknak olyan erkölcsi jogokkal történő felruházásához vezetett, mely jogoknak a tiszteletben tartása az állami kényszer állandó alkalmazását, s a magánélet egyre erőteljesebb törvényi szabályozását követeli meg a szabadság nevében.

Sandel kritikája, amint arra kifejezetten utal is, tulajdonképpen az amerikai köztársaság harmadik elnökének, a republikánus Thomas Jeffersonnak a meggyőződésére megy vissza, aki talán a legkövetkezetesebben képviselte a föderalistákkal szemben a vidék és a decentralizáció ügyét. Egyik, élete alkonyán, 1824-ben írt levelében arra figyelmeztet, hogy a frissen megalapított amerikai köztársaságra legalább akkora veszélyt jelenthet a centralizáció, mint egykoron az antik Rómára Karthágó: „Ahogy Cato minden szónoklatát a *Carthago delenda est* szavakkal fejezte be, úgy zárok le én is minden véleményt azzal a paranccsal: »oszd kerületekre a megyéket«³⁹.”

A hatalom leosztása azonban nem szimplán a kormányzati formát, hanem az államiság szerkezetét is érinti. Ezek a javaslatok nem csupán a demokratikus kormányzat reprezentativitását, hanem az államiság legitimitását kérdőjelezzik meg, abban a formában, ahogy ma létezik: a központosított, bürokratizált nemzetállam legitimitását – de nem kérdőjelezzik meg a kormányzat s a demokratikus uralom jogszerűségét. Röviden: az államot ezek a gondolkodók szívesebben képelnék el önkormányzati közösségek föderatív szervezeteként, mint nemzetállamként. Amit követelnek tehát, az nem más, mint az uralom humanizálása, „emberközelivé” tétele. Arra figyelmeztetnek, hogy klasszikus republikánus összefüggésben a hatalom „a közös cselekvésből és a közös mérlegelésből származó hatalom”, értelmetlen tehát különbséget tenni a polgárok összességének és az államnak a hatalma között, noha mindig gondosan kell ügyelnünk arra, hogy a kormányzat hatalma ne mosódjon össze a kormányzókéval.

³⁸ Sandel, Michael: *A procedurális köztársaság és a „tehermentes” én.* = *Modern politikai filozófia.* Szerk. Huoranszki Ferenc. Bp. 1998. 171–172.

³⁹ Idézi Arendt, Hannah = *A forradalom.* 327.

Teoretikus szinten viszont ezek a javaslatok ennél jóval több következtetést engednek meg. Amellett ugyanis, hogy a klasszikus feltevésre utalnak vissza, miszerint a szabadság és a demokrácia kérdése, annak participatív formájában döntően *numerikus* kérdés, vagyis a polgárok létszámának kérdése, egyszersmind arra is felhívják a figyelmet, hogy szabadnak lenni a *hely* vagy méret kérdése is egyben. „A szabadság – mondja Arendt –, ha létezett valaha megfogható valóságként, térben mindig korlátozott volt.”⁴⁰ A szabadságról ugyanis valóban csak egyenlők között lehet szó, de az egyenlőség sem egyetemes elv, hanem ismét csak korlátozások között, sőt csupán térbeli korlátozásokkal érvényes.

Az is nyilvánvaló azonban, hogy az áruk, a szolgáltatások, a munka és a tőke, az eszmék, információk, kulturális szimbólumok és bűncselekmények határokon átnyúló mozgásának példátlan felerősödése, globális kiterjedése és gyorsulása, amit az elmúlt pár évtizedben tapasztalhattunk, a helyi önkormányzatiság eszméjéhez való visszatérést reménytelennek és atavisztikusnak tünteti fel. Ám voltaképpen ez sem új keletű meglátás, hiszen ez a kétely már az iparosodás idején felmerült. Éppen ezért John Dewey már 1939-ben Jefferson vonatkozó nézeteinek újraértelmezésére tett javaslatot. Azzal a – kétségkívül számunkra sem ismeretlen – meglátással kezdi okfejtését, miszerint „az egyének manapság úgy érzik, olyan roppant erők tartják hatalmukban őket, amelyek működésének és következményeinek befolyásolására nincs módjuk”. „Ez a helyzet különösen nyilvánvalóvá teszi a személyes jellegű társulások szükségességét, amelyeknek a kölcsönhatásai ellensúlyozhatnák, ha nem is küzdhetnek le a mostanában ránk zúduló erők félelmetes személytelenségét. Különbőség van a társulás értelmében vett társadalom és a közösség között. [...] A közösség létezésének előfeltételei a természetes társulások, a közösségnek azonban van egy pótlólagos funkciója: a kommunikáció; ennek közvetítésével az egyének megoszthatják egymással érzelmeiket, gondolataikat, és közös vállalkozásokba kezdhetnek. A gazdasági erők mérhetetlenül kitágították a társulások működésének körét. Ez viszont jórészt a közösségi csoportérdekek és -tevékenységek közvetlenségének, bensőséges jellegének rovására ment végbe. [...] A demagóg – különösen a totalitárius demagóg – főleg abból meríti hatalmát, hogy képes a közvetlen egység és a közösségi szolidaritás hamis érzetét kelteni, még ha csak a közös türelmetlenség és gyűlölet felkorbácsolásával is.”⁴¹ Hadd idézzek néhány évvel ezelőtt leírt sorokat: »Mindaz a rossz, amit kritikátlanul és válogatás nélkül az industrializmus és a demokrácia számlájára szoktunk írni, alaposabb megfontolás nyomán a helyi közösségek szétzilálódásának és elbizonytalanodásának tulajdonítható. Élő és mély kapcsolatok csak az érintkezés meghittségében tenyésznek, ez a bensőséges viszony pedig szükségképpen szűk körre korlátozódik. [...] Visszaállíthatók-e a kisebb közösségi szervezetek, és elérhető-e, hogy tagjaikat áthassa a helyi közösségi élet iránti fogékonyság? [...] A demokráciának otthon kell kezdődnie, otthona pedig a jószomszéd közösség.« Mivel a távolságok eltűnése és az életkor meghosszabbodása határtalanul kiterjesztette a társulás működési körét, nyilvánvaló, hogy a társadalom politikai és nem politikai cselekvő erői nem köthetők helységekhez. A közvetlen kapcsolatokat kizáró extenzív tevékenységfajták, valamint a közösségi érintkezést feltételező intenzív tevékenységek összehangolása azonban a demokrácia

⁴⁰ Uo. 360.

⁴¹ Tudtommal a gondolat eredetileg David Hume-tól származik, aki nagyjából ugyanezekkel a szavakkal fogalmazta meg. Ez is mutatja, hogy a mai amerikai demokrácia problémái – bizonyos értelemben – milyen régiek.

egyik legégetőbb kérdése. Ez nem szorítkozhat a gyakorlati önkormányzati munkában eltöltött tanulói időre – mint Jefferson gondolta –, bármilyen fontos is. Ez azt jelenti, hogy szilárd, lojális érzelmi kötéleket kialakítva fejleszteni kell a kommunikáció és az együttműködés helyi szervezeteit; ezeknek a szervezeteknek pedig amellet küzdeniük kell a mai kultúra centrifugális erői ellen, rugalmasan meg kell felelniük a nagyobb, láthatatlan és meghatározatlan nyilvánosság igényeinek. Valószínűleg funkcionális alapú csoportoknak kell majd nagymértékben felváltaniuk a térbeli közelségen alapuló csoportokat.⁴²

A fenti sorok pontosan kifejezik napjaink demokráciájának is egyik legkínzóbb dilemmáját: az erőteljes globalizációs tendenciákat, az információ, a tőke, korporációk és vállalatok, monetáris és pénzügyi politika, az agresszió és bűnözés, fogyasztói javak és kulturális termékek határokon átnyúló mozgását, amelyek ütköznek azzal az emberekben élő mély „erkölcsi és pszichológiai” szükséglettel, hogy ismerőseik között éljenek, s „hogy közvetlenül és hatékonyan részt vehessenek az őket érintő döntések kialakításában”.⁴³

Hannah Arendt and the Problem of Participative Democracy

Keywords: Hannah Arendt, democracy, political parties, representative democracy, participative democracy, self-government, patriotism

This paper attempts to be an inquiry of Hannah Arendt's vision on participative democracy, a vision which was elaborated on the last pages of her work, *On revolution*. Of course, one may say that the concept of participative democracy doesn't seem to be very important for the understanding of Arendt's political thinking, but I see things differently. I am strongly convinced that this concept of participative democracy (closely related to that of self-government) is an important part, a key element of Arendt's vision about democracy, a vision which emerges from the criticism of representative democracy and party system. Arendt (in many of her books) had major objections against party system, mostly because she thought that the parties are not (and could not be) representative. Only the interests of voters can be represented, she thought, their opinion can not. So the present system of representative democracy must be substituted with another political arrangement, a democratic regime in which the equals could face the equals, in which the politics is not less than peaceful dialogue between equals – an ideal of politics inherited from the Greek antiquity and placed by Arendt in the very heart of her political thinking.

⁴²Dewey, John: *A demokrácia és Amerika*. = *Az angolszász liberalizmus klasszikusai*. II. kötet. Szerk. Ludassy Mária. Bp. 1992. 94–96.

⁴³Robert A. Dahl: *Forradalom után?* Osiris Kiadó – Readers International, Bp. 1995, 73.